GILAMCHILIK TERMINLARINING SHAKL VA MA’NO MUNOSABATIGA KO‘RA TURLARI

Mansurova Dildora
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya
Ushbu maqola milliy hunarmandchilikning bir bo‘g‘ini bo‘lgan gilamchilik terminlari tadqiqotiga bag‘ishlangan. Jumladan, sohaga doir terminlar o‘rtasidagi o‘zaro sinonimik, variantdorlik hamda antonimik munosabatlar xususida mulohaza yuritilgan.
Kalit so‘zlar: *hunarmandlik, gilam, sinonim, variant, antonim, leksikon, soha, hudud, dalil, kasb-hunar, leksema.*

KIRISH

Ma’lumki, qadimdan ma’naviyatimiz sarchashmalaridan bo‘lgan milliy hunarmandlikning bir turi bo‘lgan gilamchilik sohasida biror tushunchani ifodalash maqsadida xilma-xil til belgilaridan foydalanilayotganligiga oid aniq dalillar keltirish mumkin. Soha vakillari leksikonida esa ma’nodosh, ya’ni sinonimik yoxud variantdor hamda antonimik terminlarning mavjudligi ham real voqelikdir. Buni o‘zbek xalqining ko‘p shevaliligi, ma’lum bir regionda tushunchalarni ifodalash maqsadida o‘z va o‘zga tillar materiallaridan foydalanilayotganligi kabi omillar bilan dalillash mumkin.

Muayyan hududning turli mintaqalarida ayni bir xil tushunchalarni ifodalovchi, biroq shaklan turli-tuman bo‘lgan leksemalarning majmuini shu regionga xos sinonimlar yoxud variantlar deb hisoblaymiz. Aniqroq qilib aytganda, O‘zbekistonning turli hududlarida qo‘llanuvchi lug‘aviy birliklarning majmui shu viloyat kasb-hunar egalari yoxud aholisi nutqida sinonim, variant va antonimlarni tashkil etadi. Bunday holatni gilamchilik so‘z/terminlari misolida ham ko‘rish mumkin.

Respublikamizning Qashqadaryo, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax, shuningdek Samarqand viloyatining qator hududlarida patli gilamning bir turi *julhirs* deb ataladi. Mazkur so‘z/terminning ma’nosi va uning tayyorlanish texnologiyasi haqida N.Mirzayev shunday deb yozgan: «Qo‘y juni ipidan patli qilib tayyorlangan gilam turlaridan biri. U ham sholga o‘xshatib tayyorlanadi, lekin har bir bod ag‘darganda bod orasidan pat chiqarish uchun ip o‘tkazib boriladi. Shol to‘qib bo‘lingach, ip uchlari bir tekis qilib qirqiladi. O‘tkazilgan iplar turli rangda bo‘ladi. To‘qilgan shol eni 25-30 sm, bo‘yi 1,5 metr chamasida bo‘laklarga bo‘linadi. Bo‘laklar 10-12 tadan o‘zaro tutashtirib tikiladi, gilam chetlariga bezak beriladi. Uni *pat gilam* deb ham atashadi» [1., 33].

Yuqorida ko‘rsatilgan hududlarda *julhirs* keng miqyosda to‘qilayotgan to‘shanchilardan biri hisoblansa-da, O‘tilga kiritilmagan. Kelgusida u lug‘atlarda o‘z ifodasini topadi, degan umiddamiz.

T.Tursunova ko‘rsatib o‘tilgan tushunchaning *julhirs* deb atalishini ta’kidlar ekan, uning etimoni xususida shunday fikrni bildirgan: «Julhirs ikki manba asosida paydo bo‘lgan so‘z bo‘lib *jul* < fors-tojik. teri va *xirs* < arab. ayiq demakdir. *Julhirs* patining uzunligi uning nomi «ayiq terisi» (rus. medvejya shkura) ma’nosiga yarasha, 15-20 mm ga boradi. Oddiy patli gilamlarning pati ko‘pi bilan 11 mm dir. *Julhirs* stanoklarda

to‘qilish texnikasi jihatidan O‘zbekiston gilamlarining eng qadimiy turiga mansubdir [2., 105-106].

M.F.Gavrilovning guvohlik berishicha, Samarqand viloyatida mazkur tushuncha *julhirs*, *julbaroq*, *zulbaroq*, *patli zulvaraq* kabi so‘z/terminlar vositasida ifodalangan [3., 53]. Bu kabi sinonim va variantlarni to‘liq deb ayta olmaymiz, chunki Samarqand viloyatining turli hududlaridan to‘plangan materiallar bu raqamni bir necha bor oshirib yuboradi. Qiyoslang:

1. Sinonimlar: *julqirs* (Urgut) / *qolin* (Q.rab., Jo‘sh) / *tasirlovuq* / *pat gilam/patli gilam* (Q.rab.).

2. Variantlari: *julxut* (Urg.), *julqiz* (P.dar.) / *jo‘lxirs* / *jo‘lbaroq* (Q.rab., Jo‘sh) / *julxas* (Isht., Qashqadaryo viloyatining Chiroqchi tumanida ham shunday) / *jilqirs* (G‘.orol).

Umumadabiy tilda (albatta, uning og‘zaki ko‘rinishida ham) o‘rni bilan antonimlardan keng foydalaniladi. Terminologik sistemalarga yoxud leksik qatlamlarga murojaat etilganda, ularning birida antonimlar faolroq, boshqasida nofaol qo‘llanadi. Masalan, botanik terminologik tizimda bir-biriga qarama-qarshi, zid bo‘lgan qator tushunchalar mavjud bo‘lib, ular bevosita antonimlar vositasida ifodalanadi: urug‘li meva - urug‘siz meva, ongli tanlash - ongsiz tanlash, oliy o‘simliklar - tuban o‘simliklar, hujayrali o‘simliklar-hujayrasiz o‘simliklar, ustki tuguncha - ostki tuguncha va b. [4.,173]. Kasb-hunarmandlik leksikasida esa, aksincha, antonimiya kam uchraydigan hodisadir. Buni gilamchilikka doir so‘z/terminlar misolida ham ko‘rish mumkin. Mazkur sohada barmoq bilan sanarli miqdordagi antonim so‘z/terminlar mavjud. Biroq, ular qanchalik kam bo‘lmasin, gilamchilikka doir so‘z/terminlarning leksik-semantik munosabatlaridan birini namoyish etuvchi dalil bo‘lib qolaveradi.

O‘zbek xalqi qadimdan xilma-xil gilamlar to‘qish bilan shug‘ullanib kelgan. Yuqorida aytilganidek, gilamlarning tayyorlanish usullariga ko‘ra, uchta turi ma’lum: 1) *to‘qima*; 2) *tikma*; 3) *bosma* gilamlar.

Gilam giperonimining giponimlaridan birini, *to‘qima gilamni* olib ko‘raylik. Bunday gilamlarning ikki xil turi mavjud bo‘lib, ular lisoniy nuqtai nazardan antonimik munosabatni tashkil etgan: *patli gilam-patsiz gilam*.

Ayni shu antonimik juftlik haqida gap ketganida, ularning xilma-xil leksik birliklar orqali ifodalanishini qayd etmay bo‘lmaydi. Masalan, *patli gilam* so‘z/termini *pat gilam* shaklida ham qo‘llanadi (Urg.).

Bundan tashqari, *julhirs* so‘z/termini ikkala variantning sinonimi vazifasini bajarib keladi (bu so‘z/termin haqida yuqorida so‘z yuritilgan edi). «Qizig‘i shundaki, – deb ta’kidlaydi T.Tursunova, – ayrim o‘zbek shevalarida va o‘zbek adabiy tilida «patli gilam» ma’nosida qadimgi turkiy *qali/g‘ali* so‘zining *qolin/qoli, qolicha* kabi fonetik variantlari ishlatiladi» [2., 99]. Samarqand viloyatida ham ko‘rsatib o‘tilgan *qalin/qali/qolim* so‘z/terminlari, *tukli gilam* (K.q.) so‘z/termini bilan sinonimik munosabatga kirishadi. Viloyatning Payariq tumanida *gilam* so‘z/terminining o‘zi ham bevosita «patli gilam» ma’nosida ishlatib kelinayotganligini qayd etish maqsadga muvofiq.

Patli gilam–patsiz gilam antonimlarining keyingisi ham, yuqorigidan farqli o‘laroq, o‘z sinonimlariga ega. Qiyoslang: *arabi/arabi gilam* (variantlari: *aravi/aravi*

gilam), *taqirloq gilam* (G‘.orol), *qotma/qotma gilam* (Nurob.), *taqillaq/taqillaq gilam* (Q.rab., Poy.).

Nihoyat, asli fors-tojikcha *palos* (shevada: *palas*) so‘z/termini «patsiz gilam» ma’nosida ishlatilayotganligini ham uqtirish lozim.

Shu bilan birga, gilamchilar leksikonida «patsiz gilam» ma’nosida *sholcha, olacha* kabi so‘z/terminlarning ishlatilayotganligi qayd etildi.

Bayon etilganlar sxematik shaklga keltirilsa, quyidagi manzara namoyon bo‘ladi:

Patli gilam	Patsiz gilam
pat gilam	arabi // aravi gilam
julhirs	aravi // arovi gilam
tukli gilam	qotma // qotma gilam
qolin	taqir gilam
qoli	taqillaq // taqillaq gilam
gilam	sholcha
	olacha
	gilam

Keltirilgan dalillardan kasb-hunarmandlik sohasida ayrim so‘z/terminlarning ko‘p ma’noli ekanligini payqash qiyin emas. Misol uchun *gilam* so‘z/terminini olib ko‘raylik. Yuqorida mazkur so‘z/terminning ma’nolari haqida so‘z yuritilgan edi. Gilamchilik so‘z/terminlarining antonimik munosabatini aniqlash natijasida *gilam* so‘z/termini yana quyidagi qo‘shimcha ma’nolarda qo‘llanayotganligi ma’lum bo‘ldi:

Gilam – 1. To‘shaladigan yoki osiladigan to‘qima buyum.
2. Shu buyumning patli turi.
3. Shu buyumning patsiz turi.

} Qo‘shimcha ma’nosi

Gilamchilik sohasida qo‘llanayotgan antonimlar jumlasiga yana quyidagilarni kiritish mumkin: *gulli gilam - gulsiz gilam, katta gilam - kichi (kichkina) gilam, sochaqli gilam - besochaq (sochaqsiz) gilam* va b.

Xullas, o‘zbek tili kasb-hunar leksikasining tadqiq etish yuzasidan shunday xulosa qilish mumkinki, gilamchilik kabi milliylik bilan bog‘liq sohalar leksikasi tizimida maxsus paradigmalardan o‘rin oluvchi minglab so‘z/terminlar lug‘atlardan o‘rin olmagan. Vaholanki, bu so‘z/terminlar bilan ataladigan narsa, buyum, hodisa, jarayonlar o‘zbek milliy qadriyatlaridir. Shu bois ular yuzasidan keng qamrovli tadqiqotlar olib borish bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка (на материалах узбекского говоров Кашкадарьинской области): АКД. - Ташкент, 1971.
2. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. - Тошкент: Фан, 1978.
3. Гаврилов М.Ф. О ремесленных цехах Средней Азии//Известия Средне-Азиатского комитета по делам музеев и охраны памятников страны, искусства и природа. вып.9. - Ташкент, 1928.
4. Зокиров Р.З., Жамолхонов Ҳ. А. Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат. - Тошкент: Ўқитувчи, 1973.